

پروفیسر رشید احمد ارشد - کراچی یونیورسٹی

امام ابن القیم اور ان کے اساتذہ

امام ابن تیمیہ اور ان کے شاگرد امام ابن القیم اپنے زمانے کے مجددین میں سے تھے۔ جب منگولیوں اور تاتاریوں کے حملوں کی وجہ سے تمام عالم اسلام انتشار اور فتنہ میں مبتلا تھا اور اس کی وجہ سے اسلامی معاشرہ زوال پذیر ہو گیا تھا تو اللہ تعالیٰ نے ایسے زمانے میں امام ابن تیمیہ اور امام ابن القیم جیسے صالحین پیدا کیے جنہوں نے مسلمانوں کو بیدار کیا اور ان کے عقائد و احکام کو گمراہیوں سے پاک و صاف کیا۔

یہ عجیب بات ہے کہ نہ صرف ہند اور پاکستان کا اعلیٰ طبقہ امام ابن تیمیہ اور امام ابن القیم کے نام اور ان کی تصانیف سے بہت عرصہ تک ناواقف رہا۔ بلکہ مصر و شام اور عرب و عجم کے علما بھی ان سے واقف نہ تھے۔ وہ صحیح معنوں میں گزشتہ صدی میں ان سے متعارف ہوئے۔ اور نصف صدی سے انھیں ان دونوں حضرات کی تصانیف کی صحیح قدر و قیمت معلوم ہوتی ہے۔ ورنہ اس سے پیشتر خود ان حضرات کے زمانے میں ان کے معاصرین ان پر بے سرو پا الزامات لگاتے رہے اور مسلم عوام کو ان سے بدظن کرنے کی کوشش کرتے رہے۔ یہاں تک کہ ایک زمانہ ایسا آیا کہ ان حضرات کی عظیم شخصیتیں گوشہ گمنامی میں چلی گئیں۔

عجیب غلط فہمیاں

علمائے متاخرین نے ان کے بارے میں جو غلط فہمیاں پھیلائی تھیں اس کا ثبوت اس واقعہ سے ملتا ہے کہ مشہور مسلم سیاح ابن بطوطہ نے اپنے سفر نامہ میں مغرب دمشق کے حالات میں یہ غلط روایت نقل کی ہے کہ ابن تیمیہ اور ان کے ساتھی (نعود باللہ) خدا کو محسوس مانتے ہیں اور وہ یہ کہتے ہیں کہ خدا عرش پر اسی طرح بیٹھتا ہے جس طرح وہ بیٹھتے ہیں۔

گزشتہ صدی میں ہمارے ملک کے علما بھی اس قسم کی غلط فہمیوں کا شکار رہے اور انھوں

نے ان حضرات کی تصانیف کو درخور اعتنا نہیں سمجھا۔ اس کی ایک وجہ یہ بھی تھی کہ ان دونوں حضرات کی تصانیف کیا بات تھیں اور اہل علم کے لیے ان کا مطالعہ کرنا ممکن نہ تھا۔ یہی وجہ ہے کہ وہ متاخرین علما کے الزامات اور سنی سنائی باتوں کی بنیاد پر ان کی مخالفت کرتے رہے۔ اب ان حضرات کی تصانیف منصفہ شہود پر آگئی ہیں اور رفتہ رفتہ اہل علم کی آنکھوں سے غلط فہمیوں کے پردے چاک ہو رہے ہیں اور انھیں معلوم ہوتا جا رہا ہے کہ حضرات ابن قیمیہ و ابن القیم کا علم کلام و عقائد اور دیگر شرعی احکام میں بالعموم وہی مسلک رہا تھا جو اہل السنۃ والجماعت کے علما کا مسلک ہے۔

تعجب یہ ہے کہ حضرات ابن قیمیہ اور ابن القیم پر وہ بے بنیاد الزامات عائد کیے گئے ہیں جن کی وہ ساری عمر تردید کرتے رہے۔ انھوں نے فرقہ جیمہ و مشبہ کے خلاف مستقل رسائل لکھے اور نہایت پُر نور دلائل کے ساتھ گمراہ فرقوں کی تردید کرتے رہے۔ مگر زمانہ کی ستم ظریفی ملاحظہ ہو کہ ان کے معاصرین اور بعد کے علما نے انہی الزامات کے ساتھ خود ان کو ملوث کر دیا۔

تعارف کا آغاز

بزرگ عظیم پاک و ہند کو یہ فخر حاصل ہے کہ یہاں کے اہل علم حضرات نے اسلامی دنیا میں بے پہلے امام ابن قیمیہ اور امام ابن القیم کی اصل تصانیف کو گوشہ نگہ نامی سے نکال کر زیور طبع سے آرائش کیا بلکہ انھوں نے ان تصانیف کے اردو تراجم بھی شائع کیے جن کا سلسلہ ابھی تک جاری ہے۔

ہندوستان میں سب سے پہلے مولانا شبلی نے اپنے مشہور اردو رسالہ ”الغندہ“ میں امام ابن قیمیہ پر ایک مضمون لکھ کر تعلیم یافتہ حضرات سے ان کا تعارف کرایا۔ اس کے بعد مولانا ابوالکلام آزاد نے امام ابن قیمیہ اور ان کی انقلابی جماعت کے انقلابی اور مجددانہ کارناموں کو اجاگر کیا۔ بعد میں ان کے شاگرد اور رفیق کار مولانا عبد الرزاق طبع آبادی مدیر ”ہند جدید“ نے ان کی تصانیف کا اردو میں ترجمہ کیا۔ اس کے بعد ان کی تصانیف کے تراجم اور سوانح عمریوں کا سلسلہ چل پڑا جو ابھی تک جاری ہے۔

مختصر حالات

تاہم یہ حقیقت ہے کہ اسلامی تواریخ اور تذکروں میں جس قدر تفصیل کے ساتھ امام ابن قیمیہ

کے حالات دستیاب ہیں اسی قدر اختصار اور کمی کے ساتھ ان کے لائق شاگرد امام ابن القیم کے حالات عام تذکروں میں مذکور ہیں۔ مگر ان کی تمام مشہور تصانیف شائع ہو گئی ہیں تاہم ان کے ذاتی حالات بہت کم دستیاب ہوئے ہیں۔ اس کی ایک وجہ یہ بھی ہو سکتی ہے کہ امام ابن القیم کی زندگی اپنے استاد امام ابن تیمیہ کی طرح ہنگامہ خیز نہ تھی۔ ان کے زمانے میں داخلی اور خارجی حالات پر سکون ہو گئے تھے۔ اس لیے امام ابن القیم خاموشی کے ساتھ ساری عمر تدریس و تصنیف میں مشغول رہے۔ ان کی خاموشی زندگی میں ”سننی خیز“ واقعات نہ تھے جو قلمبند کیے جاتے اس لیے اس زمانے کے تذکروں اور تواریخ میں ان کی زندگی کے صرف مختصر حالات تحریر کیے گئے۔

کچھ عرصہ ہوا، کلیہ دارالعلوم قاہرہ یونیورسٹی کے فاضل نوجوان عبدالعظیم عبدالسلام شرف الدین نے ابن قیم الجوزیہ کے عنوان سے ایک تحقیقی مقالہ جامعہ قاہرہ میں پیش کیا تھا جو ۱۹۹۶ء میں مصر سے شائع ہوا تھا۔ ہماری نظر میں یہ امام ابن القیم پر سب سے پہلی مستقل کتاب ہے اور ہمارا خیال تھا کہ اس میں امام موصوف کے ذاتی حالات تفصیل کے ساتھ مل سکیں گے۔ مگر ہماری توقع صحیح ثابت نہیں ہو سکی۔ فاضل موصوف نے یہ مقالہ بڑی محنت کے ساتھ مرتب کیا ہے مگر انھوں نے ان کے ذاتی حالات معلوم کرنے کی طرف زیادہ توجہ نہیں دی۔ کیونکہ ان کا اصل مقصد علم تفسیر و حدیث اور بالخصوص فقہ، اصول فقہ، علم کلام و عقائد و مسائل تصوف کے بارے میں امام ابن القیم کے اصل خیالات و مباحث کو پیش کرنا تھا۔ چنانچہ مذکورہ بالا اسلامی علوم پر ابن القیم کے مباحث و تحقیقات کو سمیٹنے میں وہ بڑی حد تک کامیاب ہوئے ہیں مگر انھوں نے ان کے مفصل ذاتی حالات اور فائدہ ان اور اساتذہ کے حالات نہیں بیان کیے ہیں۔ تاہم انھوں نے ابن القیم کے علمی اور اسلامی مباحث پر سیر حاصل بحث کی ہے اور اس مقصد کے لیے اس کا مطالعہ بہت مفید ہے۔

اس کتاب کا ترجمہ کرنے کے بعد مجھے امام موصوف کے ذاتی حالات اور ان کے اساتذہ کے حالات معلوم کرنے کا بہت شوق پیدا ہوا۔ گو مطبوعہ تذکروں کی ورق گردانی کے بعد مجھے زیادہ حالات ملے مذکورہ بالا عربی کتاب کا دارالمحروف نے ”حیات امام ابن القیم“ کے عنوان سے اردو ترجمہ کیا ہے جو نقیض اکیڈمی کراچی کی طرف سے ۱۹۶۳ء شائع ہو چکا ہے۔

نہیں معلوم ہو سکے تاہم جو کچھ اضافہ ہو سکا ہے وہ مکملہ کے طور پر اس مضمون میں پیش کیا جا رہا ہے۔

نام و نسب

امام ابن القیم کا پورا نام و نسب یہ ہے: محمد بن ابوبکر بن ایوب بن سعد بن حریر الزہری دمشقی۔ دمشق کی نسبت اس وجہ سے ہے کہ ایک دوسرے محدث ابن القیم المصری بھی تھے۔ آپ کے والد محترم ابوبکر بن ایوب دمشق کے مدرسہ جوزیہ کے مہتمم اور منتظم بھی تھے اور قیم الجوزیہ کہلاتے تھے۔ اس لیے آپ کا عرف ابن قیم الجوزیہ ہو گیا۔ یہ مدرسہ جوزیہ بغداد کے مشہور عالم اور محدث ابوالفرح عبد الرحمن ابن الجوزی نے قائم کیا تھا۔ ان کا عرف ابن الجوزی تھا۔ اس لیے اس مناسبت کی وجہ سے یہ مدرسہ جوزیہ کے نام سے مشہور ہوا۔

امام ابن القیم بتاریخ ۷ صفر ۶۹۱ھ میں پیدا ہوئے اور ۱۳ رجب ۷۵۱ھ میں وفات پائی۔ اس طرح آپ کی عمر تقریباً ساٹھ سال تھی۔

آپ کے والد محترم ابوبکر بن ایوب جیہ عالم اور محدث تھے۔ انھوں نے علم حدیث کا دوسرے شیخ رضیہ العامری اور دیگر محدثین شام سے حاصل کیا۔ اس کے بعد خود بھی حدیث کا درس دینے لگے۔

۱۰ زرعی کی نسبت شام کے ایک دیہات زرع کی وجہ سے ہے جو حوران کے علاقہ کا ایک گاؤں ہے۔ آجکل اس کا نام ازراع ہے۔ (ملاحظہ ہو روضۃ المحبین و زمہۃ المشتاقین) زرع کو پہلے زرا کہتے تھے۔ (بحوالہ معجم البلدان اریاقوت حموی ج ۱/ ۳۸)

۱۱ ابن القیم المصری کا اصل نام و نسب یہ ہے: بہا الدین علی بن عیسیٰ بن سلیمان التعلبی المصری۔ یہ بھی بہت بڑے محدث تھے۔ انھوں نے الفخر الفارسی سے روایت حدیث کی ہے اور بمقام مصر ماہ ذوالقعدہ میں ۶۱۰ھ میں وفات پائی۔ تاہم یہ امام ابن القیم دمشقی کی طرح زیادہ مشہور نہیں ہو سکے۔ (حسن المحاضرہ از سیوطی - ج ۱/ ۶۳)

۱۲ مدرسہ جوزیہ دمشق کی گیموں کی منڈی میں تھا۔ ۱۳۲۴ھ میں یہاں عدالت قائم ہوئی۔ پھر یہ عمارت بند کر دی گئی۔ بعد میں فلاح و بہبود کی ایک انجمن نے اسے کھول کر یہاں بچوں کا ایک تعلیمی مدرسہ قائم کیا۔ مگر شام کے انقلاب میں یہ عمارت جل گئی۔ (حاشیہ روضۃ المحبین)

وہ نہایت نیک اور عبادت کرنے والے انسان تھے۔ نیز نہایت رحم دل اور بے تکلف تھے علم الفرائض (میراث) کے بہت بڑے ماہر تھے۔ امام ابن القیم نے ابتدائی تعلیم انہی سے حاصل کی۔ بالخصوص علم الفرائض کا درس انہی سے لیا۔ آپ کے والد محترم نے ۱۹ رذو الحجہ ۷۲۲ھ میں وفات پائی۔

تعلیم و تدریس

نامور اساتذہ سے تعلیم حاصل کرنے کے بعد امام ابن القیم اپنے والد محترم کے مدرسہ جوڈیہ میں امام ہو گئے اور دمشق کے مشہور مدرسہ صدریہ میں تعلیم دینے لگے۔ جسے دمشق کے مشہور رئیس صدر الدین ابو الفتح اسعد بن عثمان دمشقی حنبلی نے تعمیر کر کے عوام کے لیے وقف کر دیا تھا۔ چنانچہ ان کے لقب کے مطابق اس مدرسہ کا نام صدریہ رکھا گیا۔

صدر الدین جامع دمشق کے متولی بھی تھے اور بہت بڑے مخیر اور سخی تھے۔ خود بھی بڑے محدث تھے اور علما و محدثین کے قدر دان بھی تھے ان کی پیدائش ۵۹۸ھ میں ہوئی اور ۱۹ ماہ رمضان ۶۵۷ھ کو ان کی وفات ہوئی۔

ذکر و عبادت

امام ابن القیم تعلیم و تدریس کے ساتھ ساتھ ذکر الہی اور عبادت میں بھی مشغول رہتے تھے جیسا کہ ابن حجر عسقلانی تحریر فرماتے ہیں:

”آپ فجر کی نماز پڑھنے کے بعد اپنی جگہ پر بیٹھے ہوئے ذکر و عبادت میں مشغول رہتے۔ یہ مشغلہ طلوع آفتاب تک جاری رہتا تھا آپ فرمایا کرتے تھے:

”یہ میری صبح کی سیر ہے۔ اگر میں اس وقت اس کام میں مشغول نہ رہوں تو میری طاقت جاتی رہے۔“ آپ یہ بھی فرمایا کرتے تھے:

”دین کی امامت، صبر و فقر کے ذریعے حاصل کی جاسکتی ہے۔ روحانی طریقہ پر چلنے

۱۔ مدرسہ صدریہ دمشق کے علاوہ داب الریاح میں قائم تھا۔ اب بیرٹ گیا ہے اور اس کی جگہ پر گھر

بن گئے ہیں۔ (حاشیہ الحبیین والبدایۃ والنہایۃ ج ۱۳، ص ۲۱۶)

۲۔ شذرات ج ۵، ص ۲۸۸

کے لیے سنا کہ کو بلند بہت ہونا چاہیے تاکہ وہ مستقل مزاجی کے ساتھ اس راستے پر چل سکے اور ترقی کرتا رہے۔ اسے علم کی ضرورت بھی ہے جو اسے بصیرت اور ہدایت عطا کرے۔
قید و بند کے مصائب

امام ابن تیمیہ کی طرح آپ بھی حکام اور قاضیوں کے ہاتھوں گونا گوں تکالیف میں مبتلا رہے۔ چنانچہ طلاق کے مسئلہ پر اپنے استاد محترم کی حمایت میں فتوے دینے پر آپ نے تکالیف اٹھائیں۔ اسی طرح جب آپ نے یہ فتویٰ دیا کہ صرف حضرت ابراہیم غلیل علیہ السلام کے مزار کی زیارت کے لیے خاص طور پر سفر کرنا ناجائز نہیں ہے تو اس وقت بھی آپ کو جیل بھیج دیا گیا۔ جب آخری مرتبہ امام ابن تیمیہ کو اختلافات کی بنا پر ذلیل و رسوا کر کے اور اوٹ پر بٹھا کے گشت کرایا گیا اور کوڑوں کی سزا دے کر انھیں قید خانے میں بند کر دیا گیا تو اس موقع پر امام ابن القیم نے بھی ان کا ساتھ دیا اور اپنے استاد کے ساتھ نجوشی قلعہ میں مقید رہے، اور ان کی وفات کے بعد ہی قید خانے سے رہ گئے۔

استاد کے ساتھ قید خانے میں مقید ہونے کا سب سے بڑا مقصد یہ تھا کہ آپ استاد محترم کی تعلیمات اور فیوضات سے زیادہ سے زیادہ مستفید ہو سکیں۔ چنانچہ آپ ان کے آخری زمانے میں ان کے بے شمار حقائق و معارف سے آگاہ ہوئے جو آگے چل کر آپ کی تصانیف کے لیے مفید ثابت ہوئے۔ اس کے علاوہ مختلف اوقات میں جب کبھی آپ مقید ہوتے تو آپ بہترین جیل خانے میں تلاوت اور مطالعہ قرآن و حدیث میں اپنا وقت گزارا کرتے تھے اور قرآن کریم کے پوشیدہ اسرار و نکات پر غور و فکر کرتے تھے۔ یوں قید و بند کے مصائب آپ کے لیے خیر و برکت کا باعث ثابت ہوئے اور آپ کی دینی فہم و بصیرت میں اضافہ ہوتا گیا۔

آپ کے زمانے میں علامہ سبکی بہت بڑے عالم اور مفتی تھے۔ مصر و شام میں انہی کا فتویٰ چلتا تھا۔ مگر آپ اپنی آزادانہ علمی تحقیق و اجتہاد میں کسی بڑے سے بڑے عالم کی رائے اور فتوے سے مرعوب نہیں ہوتے تھے اور کتاب و سنت کے مقابلے میں اللہ کریم کی متفقہ رائے سے بھی اختلاف

کیا کرتے تھے چنانچہ ایک دفعہ آپ نے قینوں امر یعنی امام شافعی، امام احمد بن حنبل اور امام حنفیہ کے مسلک کے خلاف یہ فتویٰ دیا کہ حلال کے بغیر گھوڑ دوڑ جائز ہے۔

اس فتوے پر شام و مصر کے علماء کے حلقے میں بہت ہنگامہ برپا ہوا اور علامہ سبکی نے بھی اس فتوے کو ناپسند کیا۔ اس کا نتیجہ یہ ہوا کہ علمی حلقوں میں بہت عرصہ تک بحث چلتی رہی۔ آخر کار آپ نے مزید غور و خوض کرنے کے بعد اس فتویٰ سے خود ہی رجوع کر لیا۔

کتابیں جمع کرنے کا شوق

امام ابن القیم، ملک کے سیاسی ہنگاموں سے الگ رہے اور علمی مناظروں میں بھی بہت کم حصہ لیا بلکہ آپ زیادہ وقت تعلیم و تدریس کے بعد خاموشی کے ساتھ مطالعہ کتب اور تصنیف و تالیف میں صرف کرتے تھے۔ آپ نے اپنے استاد محترم کی تصانیف کو صحیح ترتیب و تہذیب کے ساتھ شائع کرنے کے علاوہ انہی کتب کی بنیادوں پر اپنی تصانیف کا آغاز کیا اس کے لیے وسیع کتب خانہ کی ضرورت تھی لہذا آپ نے علوم اسلامیہ اور تصوف کی تمام مشہور ادنیٰ اب کتب کو خرید کر جمع کیا۔ آپ نے اپنے کتب خانہ میں ایسی کتب فراہم کر لی تھیں جو دوسروں کو میسر نہ تھیں۔ ان کے وسیع کتب خانہ کے بارے میں علامہ ابن حجر عسقلانی یوں تحریر فرماتے ہیں:

”آپ کو کتابیں جمع کرنے کا بہت شوق تھا۔ اس لئے آپ نے بے شمار کتابیں جمع کر لی تھیں ان کتابوں کی تعداد اس قدر زیادہ تھی کہ آپ کی وفات کے بعد آپ کی اولاد بہت عرصہ تک ان کتابوں کو فروخت کرتی رہی“

علماء کا خراج تحسین

امام ابن القیم کے بعد جو محدثین سب سے زیادہ مشہور ہوئے اور آج تک جن کی تصانیف مستند اور قابل مطالعہ سمجھی جاتی ہیں ان میں علامہ ذہبی اور علامہ ابن حجر عسقلانی کے اسمائے گرامی سب سے زیادہ نمایاں ہیں علم و حدیث اور اسماء الرجال میں ان کی کتب حروفِ آخر کی حیثیت رکھتی ہیں۔ انہوں نے آپ کو جو خراج تحسین ادا کیا ہے اس کا خلاصہ ابن رجب طبقات المناہلہ میں یوں تحریر کرتے ہیں:

”علامہ ذہبی، المختصر میں تحریر فرماتے ہیں :

”ابن القیم، علم حدیث اور فنون حدیث و رجال کے بہت بڑے عالم تھے۔ آپ کو علم فقہ میں بہت بڑی مہارت حاصل تھی۔ یہی وجہ ہے کہ آپ فقہی مسائل کی بہت عمدہ توضیح کرتے تھے۔ آپ علم نحو سے بھی اچھی طرح واقف تھے۔“

علامہ ابن حجر عسقلانی تحریر فرماتے ہیں :

”ابن القیم بہت دلیمر اور بے باک تھے۔ وہ اختلافی مسائل اور بزرگان سلف کے مسلک سے بخوبی واقف تھے۔ امام ابن تیمیہ کی محبت آپ پر بہت غالب تھی۔ یہی وجہ ہے کہ آپ ان کے افکار و خیالات کی پُر زور حمایت کرتے تھے۔ آپ ہی نے ابن تیمیہ کی کتب کو صحیح طریقے سے مرتب کر کے پیش کیا۔“

قاضی برہان الدین زرعی ارشاد فرماتے ہیں :

”آسمان کے نیچے دعائے زمین پر آپ سے بڑھ کر کوئی عالم (آپ کے زمانے میں) نہیں تھا۔ آپ نے مدرسۂ صدریہ میں درس دیا اور مدرسۂ جوزیہ میں طویل عرصے تک امامت کے فرائض انجام دیے۔ آپ نے اپنے قلم سے اس کثرت کے ساتھ کتابیں تالیف کیں کہ انہیں بیان نہیں کیا جاسکتا ہے۔“

اساتذہ

اپنے والد محترم کے علاوہ ابن القیم نے اپنے زمانے کے اعلیٰ درجے کے فاضل اساتذہ سے مختلف علوم و فنون کی تعلیم حاصل کی۔ جن مشہور اساتذہ سے آپ نے تعلیم حاصل کی تھی ان کے اسماء گرامی اور مختصر حالات مندرجہ ذیل ہیں :

ابو بکر بن احمد بن عبد اللہ الماتم

آپ شام کے مسلم الثبوت محدث تھے۔ آپ نے اپنے زمانے کے مشہور محدثین سے حدیث کی تعلیم حاصل کی۔ اس کے بعد ساری عمر حدیث کا درس دیتے رہے۔ ساتویں، آٹھویں صدی کے تقریباً تمام مشہور علماء و محدثین شام نے آپ کے سامنے زانوئے تلمذ طے کیا۔ علامہ ذہبی اور برزلی

جیسے محدثین نے آپ سے روایت کی ہے۔ آپ ۶۲۵ھ میں پیدا ہوئے اور ۶۸۱ھ میں فوت ہوئے۔

عیسیٰ بن المظفر المقدسی الحنبلی

آپ ۶۲۶ھ میں پیدا ہوئے اور ۷۱۷ھ میں وفات پائی۔ آپ بھی اپنے زمانے کے مشہور محدث تھے۔ اسماعیل بن یوسف بن مکتوم

آپ بھی دمشق کے مشہور محدث تھے آپ ۶۲۳ھ میں پیدا ہوئے اور ۳۱۶ھ میں وفات پائی۔ آپ حج کے موقع پر حرم میں بھی حدیث کا درس دیا کرتے تھے۔ آپ علامہ ابن حجر عسقلانی کے استاد کے استاد تھے۔

قاضی القضاۃ تقي الدين سليمان بن حمزه المقدسي

آپ ۶۲۸ھ میں پیدا ہوئے اور ۷۱۵ھ میں وفات پائی۔ آپ کا حلقہ درس بہت وسیع تھا۔ ۶۹۵ھ میں آپ قاضی مقرر ہوئے اور بیس سال تک قاضی القضاۃ رہے۔ ایک مرتبہ سلطان جٹگیر نے کسی بخش کی بنا پر آپ کو معزول کر دیا تھا۔ مگر جب سلطان ناصر بن سرائیہ نے آپ کو اس عہدہ پر بحال کر دیا۔ آپ عدل و انصاف کے ساتھ فیصلے کیا کرتے تھے اور عوام کے ساتھ آپ کا سلوک، لطف و کرم پر مبنی تھا۔ جب ۷۰۵ھ میں امام ابن تیمیہ کے ساتھ حنبلی علما کے تنازعات شروع ہوئے تو آپ نے اپنی حکمت عملی سے ان تنازعات کو دور کیا۔

علامہ ابن حجر عسقلانی نے قاہرہ اور دمشق دونوں مقامات پر آپ کی روایات حدیث کا بیک واسطہ سماع حاصل کیا ہے۔ دمشق میں علامہ موصوف نے فاطمہ بنت المتنبی سے آپ کی روایت کردہ احادیث سنی جو آپ کی احادیث کی آخری راویہ تھیں۔

لے الدرر الكامنة في اعيان المائة الثامنة از علامہ ابن حجر عسقلانی مطبوعہ دائرة المعارف

حمید آباد دکن (ہند) ج ۱ ص ۳۸۸۔ نمبر ۱۱۵۸

لے الدرر الكامنة لابن حجر عسقلانی ج ۳ ص ۲۰۴۔ لے الدرر الكامنة ج ۱

لے الدرر الكامنة ج ۲ ص ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷،

ابو نصر شمس الدین محمد بن محمد الدمشقی

آپ کا خاندان شیراز سے دمشق منتقل ہوا تھا۔ آپ کے آباء واجداد بھی محدث تھے اور آپ خود بھی جلیل القدر محدث تھے۔ آپ کا حلقہ درس بھی بہت وسیع تھا۔ آپ ۹۴۰ سال کے تھے جبکہ آپ کی وفات ۷۲۳ھ میں ہوئی ہے۔

فاطمہ بنت ابراہیم بن محمود بن جوہر البطاحی

امام ابن القیم کے اساتذہ کی فہرست میں آپ واحد خاتون محدثہ ہیں جن سے امام موصوف نے تعلیم حاصل کی۔ آپ کی تاریخ پیدائش ۷۲۵ھ ہے۔ آپ کی وفات جبل قاسیون میں ہوئی اور وہیں دفن ہوئیں۔ علامہ سبکی نے ان سے سماع حدیث کیا ہے۔

مجدالدین تونسلی

امام ابن القیم نے آپ سے علوم عربیہ کی تعلیم حاصل کی۔ آپ دراصل تونس کے رہنے والے تھے اور تونس ہی میں تقریباً ۶۵۶ھ میں پیدا ہوئے اور وہیں اسلامی تعلیم اور فن قرأت کی تعلیم حاصل کی۔ اس کے بعد کچھ عرصہ وہ قاہرہ میں مقیم رہے پھر دمشق آگئے۔ وہاں وہ جامع دمشق میں عرصہ دراز تک علم قرأت کی تعلیم دیتے رہے اور وہاں کے امام بھی مقرر ہوئے۔ اس کے علاوہ وہ دہل کے مختلف مقامات پر مختلف مدارس میں شعبہ قرأت کے صدر بھی رہے، وہ اپنے زمانے کے مشہور قاری اور نحوی سمجھے جاتے تھے۔ انھوں نے علم حدیث کی تعلیم بھی حاصل کی تھی مگر زیادہ تر ایک قاری اور نحوی کی حیثیت سے شہرت حاصل کی۔

امام ابن القیم نے ان سے علم نحو و قرأت کی تعلیم حاصل کی تھی۔ ان کی وفات ۷۱۸ھ میں ہوئی۔ ان کا اصل نام ونسب ابو بکر بن محمد قاسم المرسی ہے۔ مجدالدین ان کا لقب ہے۔ علامہ ذہبی نے ان سے سماع حدیث کیا ہے۔

۱۵ شذرات الذہب ص ۶۲، ۶۳

۱۶ الدر الکامہ لابن حجر عسقلانی ج ۳، ص ۱۹۵، نمبر ۵۳۸۔ فاطمہ مشہور عالم ابراہیم بن بکر

کی والدہ تھیں۔ انھوں نے مشہور محدث ابن الزبیدی وغیرہ سے سماع حدیث کیا۔

۱۷ الدر الکامہ ص ۶۲

مجد الحرائی

مجد الحرائی ان کا لقب اور عرف ہے۔ پورا نام ونسب یہ ہے : اسماعیل بن محمد بن اسماعیل الحرائی الحنبلی۔ وہ ۶۴۶ھ میں حران کے مقام پر پیدا ہوئے اور ۶۷۰ھ میں دمشق آئے۔ حدیث اور دیگر علوم اسلامیہ کی تعلیم حاصل کرنے کے بعد انھوں نے حنبلی فقہ میں مہارت حاصل کی۔ پھر حنبلی فقہ کی تعلیم دینے لگے اور اسی کے مطابق فتوے بھی دیتے تھے۔ امام ابن القیم نے ان سے فقہ حنبلی کی تعلیم حاصل کی۔

محمد بن ابی الفتح الحنبلی

آپ ۶۴۵ھ میں پیدا ہوئے۔ آپ نے فقہ، حدیث، اصول اور علوم عربیہ کی تعلیم ماہر شیخ صوفی سے حاصل کی۔ اس کے بعد فقہ، نحو اور علوم عربیہ میں کمال حاصل کیا۔ بالخصوص شیخ نور بن مالک کے ساتھ طویل عرصے تک رہ کر علوم عربیہ میں مہارت تامہ حاصل کی۔ وہ تمام علوم عربیہ میں وسیع معلومات رکھتے تھے اس لیے شام کے اہل علم کا طبقہ انہیں علم کا پہاڑ کہتا تھا۔ ابن القیم نے ان سے علوم عربیہ کی تعلیم حاصل کی۔ وہ زیادہ عرصہ شام ہی میں رہے تاہم کسی ضرورت سے آخر عمر میں انھوں نے مصر کا سفر کیا۔ وہاں وہ بہت سخت بیمار ہو گئے۔ یہاں تک کہ انھیں مصر کے ایک ہسپتال میں داخل کرنا پڑا جہاں وہ ۷۰۹ھ میں فوت ہو گئے۔

صفی ہندی

ہماری ترجمہ کردہ مذکورہ بالا کتاب "حیات امام ابن القیم" میں امام ابن القیم کے اساتذہ کی فہرست میں صفی ہندی کا نام مذکور نہیں ہے۔ تاہم علامہ ابن حجر عسقلانی نے اپنے تذکرہ الدرر الکامنه میں اور دیگر تذکرہ نگاروں نے اپنے تذکروں میں انھیں امام موصوف کے خصوص اساتذہ شمار کیا ہے اور ان کے حالات بھی بیان کیے ہیں۔

صفی ہندی کا اصل نام ونسب یہ ہے : محمد بن عبد الرحیم بن محمد ہندی شافعی۔ صفی الدین ان کا لقب ہے۔ اس لیے تذکروں میں وہ صفی ہندی کے نام سے مشہور ہیں۔

وہ ۶۴۴ھ میں دہلی میں پیدا ہوئے۔ ۶۶۷ھ میں دہلی سے سین آئے۔ اس سے پہلے دہلی میں انھوں نے اپنے نانا سے ابتدائی تعلیم حاصل کی تھی۔ جب وہ دین پنچے تو مین کے سلطان مظفر نے ان کی بہت تعظیم و تکریم کی اور انھیں نو سو دینار عطا کیے۔ وہاں سے وہ مکہ معظمہ آئے۔ یہاں پر

انھوں نے مشہور بزرگ ابن سبعین سے استفادہ کیا اور ان کا کلام سنا۔ پھر مدینہ منورہ کی زیارت کرتے ہوئے وہ ۶۷۱ھ میں قاہرہ (مصر) آئے اور یہاں چار سال مقیم رہے۔ پھر ترکی (بلادرہم) کے علاقہ قونیہ ایسواس اور قیصریہ وغیرہ میں کافی عرصہ تک قیام کیا اور مشہور عالم سراج الدرومی سے ملاقات کی اور ان کی خدمت میں کافی عرصہ تک رہے۔

صفی ہندو ۸۵ھ میں دمشق آئے اور یہاں انھوں نے مشہور محدث فخر ابن البخاری سے سماع حدیث کیا۔ وہ اس عرصے میں مشہور عالم ہو گئے تھے۔ اس لیے انھوں نے جامع دمشق میں اپنا حلقہ درس قائم کیا۔ وہ مدرسہ الروداحیہ اور مدرسہ الدولتیہ لائیکہ وغیرہ میں بھی درس دیتے تھے۔ علم کلام میں وہ اشاعرہ کے تسیج تھے۔ اسلامی علوم، اصول فقہ اور معقولات کے ماہر ہونے کے ساتھ ساتھ وہ عربی زبان کے زبردست ادیب اور مقرر بھی تھے اور فی مناظرہ سے بھی واقف تھے۔ یہی وجہ ہے کہ جب امام ابن تیمیہ کے خلاف بعض مسائل میں اختلاف کی وجہ سے دمشق میں ہنگامہ برپا ہوا تو مخالف علمائے اپنی دوسری مجلس میں جو ۱۲ رجب ۷۰۵ھ کو بعد نماز جمعہ منعقد ہوئی تھی شیخ صفی ہندی کو اس مجلس کے مناظرہ کا صدر مقرر کیا تھا۔

شیخ صفی ہندی چونکہ معقولات کے ماہر تھے، اس لیے انھوں نے زیر بحث مسائل کو منطقی دلائل کے ساتھ پیش کیا۔ ان کے عقلی دلائل کے مقابلے میں امام ابن تیمیہ نے قرآن و حدیث کے نقلی دلائل پیش کیے جن کے مقابلے میں شیخ صفی ہندی کے دلائل نہیں چل سکے۔ آخر کار صفی ہندی نے امام ابن تیمیہ سے مطالب ہو کر کہا۔

”اے ابن تیمیہ! تم مجھے اس چڑیا کی مانند نظر آ رہے ہو جسے میں پکڑنے کی کوشش کرتا ہوں تو وہ چھٹک کر دوسری جگہ چلی جاتی ہے۔“

اس مناظرہ میں شیخ صفی ہندی نے جنہیں علمائے بھی طرز کی تھی کیونکہ وہ خود شافعی مسلک کے حامی تھے۔

اللبقات الشافعیہ (علاوہ سبکی ج ۵، ص ۲۴۰) (البدایۃ والنہایۃ لابن کثیر ج ۱۲، ص ۳۷)

(الدور الکامنہ ج ۲، ص ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱

صفی ہندی کو اس مناظرہ میں امام ابن تیمیہ کے قوی دلائل کے مقابلے میں کامیاب نہیں ہو سکے تاہم حقیقت و مجاز کے مسئلہ پر ان کی منطقی بحث کو امام ابن تیمیہ نے بھی پسند کیا۔ جب امیر تنکڑ ۷۱۲ھ میں شام کا نائب امیر مقرر ہوا تو وہ شیخ صفی ہندی کا بے حد معتقد ہو گیا تھا۔ صفی ہندی اشعری مسلک کے حامی ہونے کے باوجود صفات باری تعالیٰ میں نزک تاویل کے قائل تھے اور اس معاملے میں امام ابن تیمیہ کے ہم خیال تھے۔

وہ بہت بڑے عالم ہونے کے ساتھ ساتھ نہایت عابد و زاہد، تہجد گزار اور شب بیدار بھی تھے۔ غریبوں اور محتاجوں پر بڑے مہربان تھے اور ان کی امداد کرتے تھے۔ انھوں نے اصول دین میں ایک الفائق تحریر کی اور اصول فقہ میں الہنایۃ تصنیف کی اور علم کلام میں الزبدہ لکھی۔ ان کے تلامذہ میں ابن القیم کے علاوہ ابن المرحل، ابن الوکیل اور الفخر المصری مشہور علماء ہیں۔ امام ابن القیم نے ان سے اصول اور معقولات کی تعلیم حاصل کی اور امام ابن تیمیہ کی آمد سے پہلے ابن القیم اپنے سب اساتذہ سے زیادہ صفی ہندی کی صحبت میں رہے۔ اور ان سے خصوصی تعلق قائم رکھا جو ان کی وفات یعنی ۷۱۵ھ تک برقرار رہا۔ ان کی وفات کے بعد ابن القیم ہمہ تن امام ابن تیمیہ کے لیے وقف ہو گئے۔

صفی ہندی کی وفات ماہ صفر کے آخر میں ۷۱۵ھ میں ہوئی اور وہ دمشق کے مشہور قبرستان مقابر الصوفیہ میں مدفون ہوئے۔

امام ابن القیم کے صفی ہندی کے ساتھ خصوصی تعلقات کا تذکرہ علامہ ابن حجر عسقلانی کے علاوہ ان کے ہم عصر رفیق اور تلمیذ خاص شیخ ابن کثیر نے بھی اپنی مشہور تاریخی کتاب البدایۃ والہنایۃ میں کیا ہے۔ چنانچہ ان کے فیض صحبت کا نتیجہ ہے کہ امام ابن القیم کی تحریروں میں معقول اور منطقی استدلال موجود ہے اور اس کے ساتھ ساتھ وہ اصول دین وفقہ کے بارے میں وسیع معلومات بھی رکھتے ہیں۔ پھر ان کے اس طرز فکر کو امام ابن تیمیہ کی طویل صحبت نے مزید جلا بخشی ہے۔

امام ابن تیمیہ

امام ابن تیمیہ احمد بن عبد الحلیم آپ کے وہ استاد تھے جن سے آپ طویل عرصہ تک فیض حاصل کرتے رہے۔ جب امام ابن تیمیہ ۷۲۸ھ میں دمشق واپس آئے تو اس وقت سے لے کر ان کی وفات تک آپ ان کے ساتھ رہے۔ یہی وجہ ہے کہ ان کی تعلیمات نے آپ کے دل پر گہرا نقش قائم کیا۔ آپ نے اپنی بحث و تحقیق میں اجتہادی طرز فکر کو اپنی سے حاصل کیا۔ چنانچہ آپ علی تحقیق میں اپنے استاد و محترم کی طرح کسی کی کورانہ تقلید نہیں کرتے تھے۔ بلکہ کتاب و سنت کے صحیح مفہوم کے مطابق عمل کرتے تھے۔

امام ابن تیمیہ کے علمی اثرات اور ان کی عقیدت آپ پر اس قدر غالب تھی کہ آپ ان کی حمایت میں ان کے ساتھ جیل خانے چلے گئے اور ان کے ساتھ قید و بند کے تمام مصائب برداشت کیے، نیز حکام وقت کی ذلت اور کورٹوں کی سزا بھی برداشت کی مگر امام ابن تیمیہ کا ساتھ نہیں چھوڑا اور جیل خانے سے اس وقت باہر نکلے جب استاد و محترم کی روح نفسِ غصہ سے پرواز کر چکی تھی۔ امام ابن تیمیہ پر اردو میں کتابیں اور مضامین لکھے جا چکے ہیں۔ اس لیے ہم ان کے تفصیلی حالات تحریر نہیں کر رہے ہیں۔

ان کی پیدائش ۶۶۱ھ میں ہوئی اور وفات ۷۲۸ھ میں ہوئی۔ اپنی وسعتِ معلومات، حق گوئی و بے باکی، مجاہدانہ کارناموں اور قوتِ اجتہاد کی بدولت وہ مجتہد وقت تھے۔

تلامذہ اور رفقا

مدرسہ صدریہ میں درس دینے کی وجہ سے آپ کے تلامذہ کی تعداد بہت بڑھ گئی تھی ان میں سے بعض تلامذہ امام ابن تیمیہ اور امام ابن القیم دونوں کے مشترک تلامذہ تھے اور اپنے استادوں کے ہاں نشا اور وفادار تھے۔ ایسے جید نامور تلامذہ کا جو ان دونوں کے زبردست حامی اور رفیق تھے، ذیل میں تذکرہ کیا جاتا ہے۔ ان کے بیانات سے آپ کے علم و فضل اور اخلاق و عادات پر مزید روشنی پڑتی ہے۔

ابن رجب حنبلی

ان کا پورا نام و کنیت ابو الفرج عبد الرحمن ابن رجب حنبلی ہے۔ وہ آپ کے شاگرد بھی تھے

اور معتقد و درست بھی تھے۔ انھوں نے طبقات الحنابلہ کے نام سے نہایت ضخیم اور اہم تذکرہ تحریر کیا ہے۔ اس کتاب کی تیسری جلد کے آخر میں امام ابن القیم کے حالات بیان کرتے ہوئے وہ یوں فرماتے ہیں :

”استاد و محترم بہت بڑے عابد اور تہجد گزار تھے اور بہت طویل نمازیں پڑھا کرتے تھے۔ میں نے آپ جلیسا نیک انسان نہیں دیکھا اور نہ میری نظر میں آپ سے بڑھ کر کوئی شخص ایسا ہے جو اس قدر وسیع معلومات رکھتا ہو۔ آپ قرآن و سنت اور اسلامی علوم کے بہت بڑے عالم تھے۔ میں آپ کی وفات سے ایک سال پہلے آپ کی علمی تحفوں میں پابندی کے ساتھ شریک ہوتا تھا۔ میں نے سنت نبویؐ کی حمایت میں آپ کا طویل نوئیہ قصیدہ بھی سنا۔ اور آپ کی تصانیف کے ذریعے بہت معلومات حاصل کیں۔“

اکثر اہل علم آپ کے استاد (ابن قیم) کی زندگی ہی میں آپ سے تعلیم حاصل کرنے لگے تھے اور تعلیم و تدریس کا یہ سلسلہ آپ کی وفات تک جاری رہا۔ بڑے بڑے علماء اور فضلا آپ کی تعظیم کرتے تھے۔ جن لوگوں نے آپ کے سامنے زانوئے تلمذ طے کیا، ان میں ابن عبدالحادی جیسے اہل علم حضرات بھی شامل تھے۔

ابن کثیر

شام کے مشہور مفسر و مورخ علامہ ابن کثیر، دونوں کے تلمذ خاص اور رفیق کار تھے۔ وہ اپنی مشہور تاریخی کتاب البدایہ والنہایہ میں یوں تحریر فرماتے ہیں :

”امام ابن القیم، نہایت عمدہ طریقے سے قرآن کریم کی تلاوت کرتے تھے۔ آپ کے اخلاق نہایت اعلیٰ تھے اور تمام لوگوں کے ساتھ آپ کا حسن سلوک، محبت و شفقت پوری تھا۔ آپ نہ تو کسی سے حسد کرتے تھے، نہ کسی کی دل آزاری کرتے تھے اور نہ کسی کے عیب نکالتے تھے۔“

اس طویل نوئیہ قصیدہ کا نام یہ ہے : ”الکافیۃ الثانیۃ فی الانتصار للفرقة الناجیۃ“

اس منظوم کتاب میں آپ نے اہل سنت و جماعت کے مخالف فرقوں کی تردید کی ہے۔

طبعات الحنابلہ از ابن رجب حنبلی (مخطوط) جلد ۳ ص ۵۹۳ دار الکتب المصریہ قاہرہ

میں سب سے زیادہ آپ کی صحبت میں رہا ہوں۔ یہی وجہ ہے کہ آپ مجھے بہت محبت دیکھتے تھے۔ آپ کے ایک شاگرد شمس الدین محمد بن عبد القادر النابلسی بھی تھے جنہوں نے ابوبلی کی طبقات الخنابلہ کا خلاصہ کیا ہے۔“

عبد الرحمن بن ابی بکر

امام ابن القیم کے ایک چھوٹے بھائی بھی تھے جن کا اسم گرامی عبد الرحمن بن ابی بکر ہے۔ ان کی تاریخ پیدائش ۶۹۳ھ ہے وہ بھی اپنے بڑے بھائی ابن القیم کی طرح محدث اور عالم تھے۔ انھوں نے علوم اسلامیہ اور حدیث کی تعلیم مندرجہ ذیل اساتذہ سے حاصل کی:

شیخ ابوبکر بن احمد بن عبد الدائم۔ شیخ عیسیٰ المظم، شیخ الشہاب العابر وغیرہ۔ وہ شیخ الشہاب العابر کے واحد رادی تھے۔ اپنے علم و فضل کے باوجود وہ امام ابن القیم جیسی شہرت حاصل نہیں کر سکے۔ ان کی وفات ماہ ذوالحجہ ۷۶۹ھ میں ہوئی۔ انھوں نے اپنے بڑے بھائی سے زیادہ عمر پائی۔ یعنی ۷۶ برس تک زندہ رہے۔

اولاد

تذکرہ میں آپ کے دو فرزندوں کے اسم گرامی اور ان کے مختصر حالات مذکور ہیں۔ ان میں سے ایک فرزند عبد اللہ ہیں جن کا مکمل نام و نسب یہ ہے: جمال الدین یا شرف الدین عبد اللہ بن محمد بن ابی بکر قسیم الجوزیہ۔

وہ ۷۲۳ھ میں پیدا ہوئے۔ انھوں نے ابتدائی تعلیم اپنے والد محترم سے حاصل کی۔ اس کے بعد وہ شامی محدث ابوبکر بن احمد بن عبد الدائم سے علم حدیث اور دیگر حضرات سے اسلامی علوم کی تعلیم حاصل کرتے رہے۔ ان کا حافظہ اس قدر قوی تھا کہ بچپن ہی میں سورۃ اعراف انھوں نے دو تین دن میں زبانی یاد کر لی تھی۔ تعلیم حاصل کرنے کے بعد وہ بھی درس و تدریس اور فتویٰ نویسی میں مشغول ہو گئے۔ انھوں نے کئی مرتبہ حج کیا۔ ابن کثیر کے قول کے مطابق وہ بھی باپ کی طرح نہایت ذہین اور تیز فہم تھے اور اپنے زمانے کی عجیب و غریب شخصیت تھے۔

اپنے والد محترم کی وفات کے بعد مدرسہ صدریہ میں مدرس کی حیثیت سے ان کے جانشین مقرر ہوئے اور یہاں پہلا درس ۱۲ شعبان ۷۵۱ھ میں دیا مگر ان کی عمر نے وفات کی اور وہ تینتیس سال کی عمر میں شعبان ۷۵۶ھ میں اس دار فانی سے رخصت ہو گئے اور اپنی یادگار میں کوئی تصنیف نہیں چھوڑی۔

ابراہیم: آپ کے دوسرے فرزند کا اسم گرامی ابراہیم بن محمد بن ابی بکر ہے۔ وہ ۷۲۶ھ میں پیدا ہوئے۔ انھوں نے بھی ابن الشنہ، ایوب الکمال جیسے اکابر علماء سے تعلیم حاصل کی۔ اس کے بعد وہ خوب بھی مشہور عالم ہو گئے اور فتویٰ دینے لگے۔ علامہ ذہبی الجمع المختص میں ان کا ذکر کرتے ہوئے تحریر کرتے ہیں: ”وہ اپنے والد کے فقہی مسلک پر تھے۔“

ان کی وفات ماہ صفر ۷۶۷ھ میں ہوئی۔

تصانیف

امام ابن القیم کی تصانیف کی تعداد بے شمار ہے کیونکہ بعض تصانیف نیست و نابود ہو گئی ہیں۔ تاہم راقم الحروف نے مختلف تذکروں کی مدد سے جن کتب کا پتہ چلا یا ہے، ان کی تعداد اڑسٹھ ہے جن کی تفصیل میں نے اپنی کتاب ”حیات امام ابن القیم“ کے مقدمہ میں پیش کی ہے اور اسی مقدمہ مترجم میں میں نے اس بات کی نشان دہی بھی کی ہے کہ وہ کہاں کہاں چھپی ہیں۔ نیز یہ بھی تحریر کیا ہے کہ امام ابن تیمیہ و ابن القیم کی کن کن کتب کے تراجم اردو زبان میں شائع ہوئے ہیں۔ ان دونوں عالموں کی بعض نایاب کتب کو علامہ رشید رضا نے مکتبۃ المناظر قاہرہ مصر سے سلطان ابن سعود کے مالی تعاون سے نہایت اہتمام کے ساتھ شائع کیا ہے۔ تاہم بزرگ عظیم پاکستان کے عثمانی سب سے پہلے ان کی تصانیف شائع کی تھیں۔

امام ابن القیم کی مشہور تصانیف مندرجہ ذیل ہیں:

۱۔ زاد المعاد فی ہدیٰ خیر العباد: یہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کی سیرت مبارکہ پر

۱۔ الدرر الکامنہ ج ۱، ص ۲۹۰ (نمبر ۲۲۰۸)۔ شذرات الذہب ج ۴، ص ۱۸۱۔

۲۔ الدرر الکامنہ ج ۱، ص ۵۸ (نمبر ۱۵۵)۔

۳۔ ملاحظہ ہو مقدمہ مترجم ”حیات امام ابن القیم“ شائع کردہ نفیس کیڈمی کراچی ۱۹۶۳ء

نہایت مستند کتاب ہے جس میں معتبر روایات اور احادیث نبوی کے ذیلے سیرت مبارکہ کو چار جلدوں میں بیان کیا گیا ہے۔ اس کا اردو ترجمہ بھی شائع ہو چکا ہے۔

کتاب السراج : اس میں روح کی حقیقت بیان کی گئی ہے۔ اس کا ترجمہ بھی اردو زبان میں ہو چکا ہے۔

مدارج السالکین : یہ مشہور بزرگ شیخ ہرودی کی کتاب "منازل السائرین" کی شرح ہے اور تصوف میں آپ کی وہ معرکہ الآرا کتاب ہے جس میں آپ نے تصوف کے مسائل کو نہایت شروح بسط کے ساتھ بیان کیا ہے جس سے اس الزام کی تردید ہو جاتی ہے کہ آپ تصوف کے مخالف تھے۔ اس کتاب کو علامہ رشید رضا مرحوم نے نہایت اہتمام کے ساتھ مکتبہ المنار قاہرہ مصر سے شائع کیا تھا۔ اس کے اہم مضامین کا خلاصہ مذکورہ بالا کتاب "حیات امام ابن القیم" میں مذکور ہے۔

اعلام الموقعین عن رب العالمین : یہ وہ مجتہدانہ کتاب ہے جو فقہی مسائل کے حل کے لیے بہت مفید ہے۔ تین حصوں میں شائع ہوئی ہے۔ اس کا اردو ترجمہ مولانا عبد اللہ عمادی مرحوم نے بہت پہلے سدا باب ذریعہ کے عنوان سے شائع کیا تھا۔ نیز مولانا محمد جونا گڑا نے بھی اس کا اردو ترجمہ شائع کیا تھا۔

الطریق الحکمیۃ فی السیاسیۃ الشرعیۃ : یہ کتاب بھی اسلامی فقہ میں نہایت معتقدانہ انداز کی ہے اور اس جمل کے مسائل کے لیے نہایت کارآمد ہے۔

مذکورہ بالا دونوں کتابوں کے اہم مباحث کا خلاصہ "حیات امام ابن القیم" میں بیان کیا گیا ہے۔ تہذیب مختصر سنن ابو داؤد : اس میں صحاح ستہ میں سے مشہور کتاب سنن ابو داؤد کے مشکل مقامات کا حل پیش کیا گیا ہے۔ یہ کتاب بھی شائع ہو چکی ہے۔

اخبار النساء : اس کتاب کو تاریخی حیثیت حاصل ہے۔ اس میں معاشرہ کے مختلف گوشوں کو بے نقاب کیا گیا ہے۔

البدایع الفرائد : یہ کتاب تفسیری مباحث پر نہایت اہم ہے۔

التفسیر القیم : یہ کتاب حال ہی میں شائع ہوئی ہے۔ امام ابن القیم نے اپنی مختلف

تصانیف میں قرآن کریم کی آیات کی جو تفسیر کی ہے۔ ان سب کو یکجا کر کے ایک الگ کتاب میں جمع کر دیا گیا ہے تاکہ علم تفسیر کے شائقین ان سے یکجا طور پر مستفید ہو سکیں۔

مذکورہ بالا کتب کے علاوہ باقی کتب بھی نہایت اہم ہیں۔ مگر ہم نے طوالت کے خوف سے یہاں ان کا تذکرہ نہیں کیا ہے۔ ان میں یا تو بدعات کی مخالفت کی گئی ہے۔ یا گمراہ فرقوں کے خیالات کی تردید کی گئی ہے اور اسلامی شریعت کو غلط اور باطل عقائد و مسائل سے پاک و صاف کیا گیا ہے۔ آپ کا اندازہ تحریر نہایت موثر اور عام فہم ہے اور تحقیق و اجتہاد کے ساتھ ساتھ آپ کی تصانیف عربی انشا پردازی کا نادر نمونہ بھی ہیں۔

ارمغان شاہ ولی اللہ

مرتبہ

محمد سرور

حضرت شاہ ولی اللہ نے جملہ علوم دینی کو حکمت کے عقلی اصولوں پر مرتب فرمایا اور اپنی تصانیف میں علوم تفسیر و حدیث و فقہ و تصوف کا جائزہ لیا۔ آپ نے فلسفہ کی سیاسی تاریخ کا بھی تجزیہ کیا اور یہ ثابت کیا کہ شریعت کے جتنے بھی احکام ہیں، ان سب میں حکمتیں اور مصلحتیں ہیں۔

”ارمغان شاہ ولی اللہ“ میں شاہ صاحب کی ان تعلیمات و افکار کو مرتب کیا گیا ہے۔ نیز اس میں آپ کے اپنے بزرگوں کے خود نوشت سوانح حیات بھی ہیں۔ اس سلسلے میں آپ کی عربی و فارسی کتابوں کے انتخاب کا اردو ترجمہ دیا گیا ہے۔

یہ کتاب نہ صرف شاہ صاحب کی جلیل القدر علمی شخصیت کا ایک اجمالی تعارف ہے بلکہ آپ کی ضخیم کتابوں کا لب لباب و ما حاصل بھی ہے۔ صفحات: ۵۲۰۔ قیمت: ۱۶/- روپے

حلنے کا پتہ:- ادارہ ثقافت اسلامیہ، کلب روڈ، لاہور